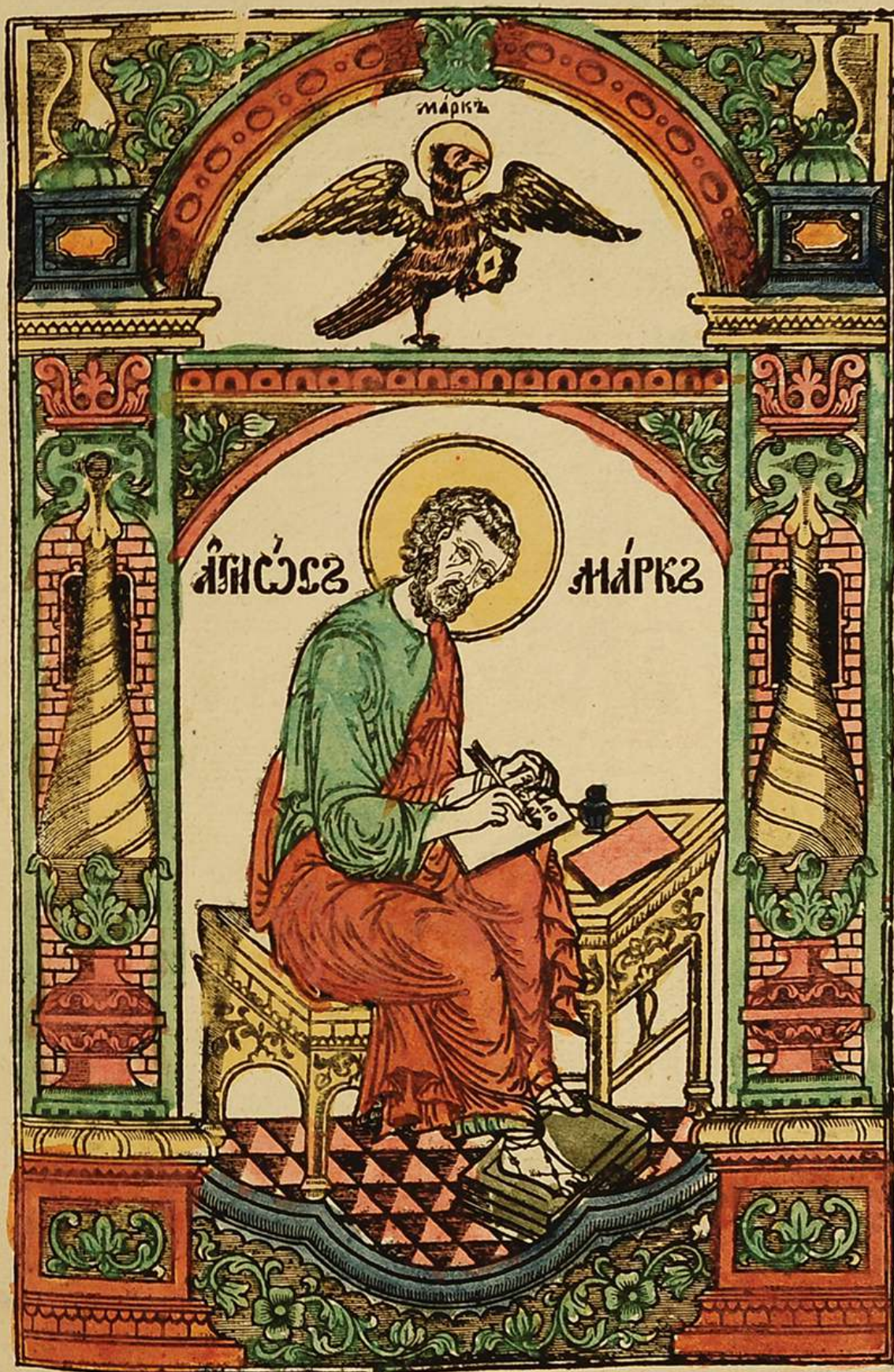

ОУЗНІЕПРЪМЪШЕЪУ
 ГОЛТАНМОЕУЛКОЕ. ІЕУАНСТЪПРІА
 ТІЕУКАДОУНАТНАЖНДОГДЕСТАЖТЪ.

ДОМОДАЕСТЬ, ІАКОУТЕТА
 РАДЬШІСАННАСТГОЕУЛІА,
 ВЪНЛАХЪСІДМНХЪ, СЪУНТА
 ЕМЫХЪШВЕИНЫАПЕДЕЛАПА
 СХЫ - РАЗВЪНТКОИХЪТРЕХЪ
 ДНІИ. ШМАДЕАЖЕСТОЕ
 ЕУЛІЕУТЕТАШПНЕМЫКА.
 ПОПАДЕСАТНИЦИ, ІАЖЕЕ

Пастырь душа Серце моє
 носок несити невинна

Дубенське Євангеліє – рукописна пам'ятка Волині третьої чверті XVI ст.: археографічна розвідка

Дубенське Євангеліє є важливою українською історико-культурною релігійною рукописною пам'яткою Волині середини XVI ст., яка репрезентує волинську книжкову школу й подає відомості щодо місцевого історико-культурного осередку і його діячів, що сприяє в отриманні новітніх даних як про самий кодекс, так і про історію міста Дубно, його монастирів, релігійних діячів, книжників-писців, існування книжкового центру, скрипторію, бібліотеки тощо.

Книга знаходиться в Росії, як і 90% нашої української писемної спадщини. Оригінал зберігається у Москві в Російській державній бібліотеці (Далі – РДБ), у ф. 256 (Зібрання рукописних книг М. П. Румянцева), № 131. Книга була подарована графу М. П. Румянцеву 19 червня 1818 р. інокм Фаддеем [Конуєвим], що зафіксовано особисто дарувальником на арк. 289 зв.

Актуальним на сьогодні є розв'язання проблеми атрибуції пам'ятки й залучення до її всебічного наукового вивчення спеціалістів різних галузей гуманітарних знань.

До цього часу пам'ятка не була факсимільно опублікована й всебічно науково досліджена. Для українських вчених оригінал пам'ятки був недоступним через російську політичну обумовленість і таким залишається й сьогодні через військову агресію Росії проти України. На сайті РДБ наявна електронна копія рукопису з коротким археографічним описом, дані якого нами взяті до роботи наприкінці 2021 р., результатами якого ми й оперуємо далі. Через закриття доступу до сайтів Російської Федерації, українські вчені не можуть офіційно користуватися електронною копією з українських серверів (<https://lib-fond.ru/lib-rgb/256/f-256-131/>; <https://search.rsl.ru/ru/record/01004123275>). При таких об'єктивних обставинах повноцінне й комплексне дослідження пам'ятки залишається проблематичним.

О. Востоковим у виданні 1842 року, при публікації описів руських і словенських рукописів Рум'янцевського музею, уперше були подані короткі археографічні дані про Дубенське Євангеліє: «Четвероевангеліє. Писано в Дубні, ієромонахом Арсенієм: в 302 арк. устав. XVI ст. південного письма. В місяцеслові немає ні одного руського святого». Подані тексти записів на арк. 289 зв., 302, 13, 14–38 зв.¹ М. Нікольським у праці 1914 р. надано інформацію про вкладний запис, зроблений писцем Дубенського Євангелія ієромонахом

¹ Востоков А. Описание русских и словенских рукописей Румянцевскаго музея. СПб., 1842. С. 188–190, № СХХХІ.

Арсенієм у Четвероевангелії², яке також того часу написано в Дубні невідомим писцем³. Т. Анісімова, при описі Октоїха третьої чверті XVI ст.⁴, подає вкладний запис архімандрита Арсенія, який, як вважає вчена, був одним із писців кодексу. При цьому публікується запис архімандрита Арсенія, зроблений ним у Дубенському Євангелії на арк. 302. Вченою відмічається однаковий почерк письма обох записів⁵. У роботах С. Горіна 2011–2012 рр. піднімається й проблема часу створення Дубенського Євангелія, писаного Арсенієм, та щодо особи самого писця⁶. С. Темчиним здійснена у 2016 р. джерелознавча спеціальна розвідка про книжника-писця Арсенія як супрасльського ієромонаха і писця Ліствиці 1530 р., який написав і Дубенське Євангеліє⁷. Вченим на онлайн-конференції 2022 р. (м. Дубно) була зроблена змістовна аналітична доповідь про ченця Арсенія у Супраслі та у Дубні в тогочасному історико-культурному регіональному контексті⁸. На цій конференції Л. Гнатенко та Ю. Пшеничним порушено питання щодо актуальності здійснення факсимільної публікації Дубенського Євангелія з проведенням наукового різнобічного фахового дослідження, представлені тезові дані для археографічного опису⁹. Також наголошено, що з волинських рукописних Євангелій XVI ст. факсимільно видано тільки знамените Пересопницьке Євангеліє, створене у 1556–1561 роках¹⁰, тогочасним якому є Дубенське Євангеліє.

Дубенське Євангеліє представляє собою рукописний кодекс розміром у 2° 305 x 210 см), складається з 306 [I] аркушів. Рукопис оздоблений вишукано й різнобарвно мініатюрами, заставками, великими вихідними ініціалами. Кодекс взятий у шкіряну оправу у [20-х] роках XIX ст.¹¹ За жанром це – четвероевангеліє. Тексти Євангелія скопійовані

² Зберігається в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису, ф. 312, № 31.

³ Никольский Н. К. Рукописная книжность древнерусских библиотек (XI–XVII вв.): Материалы для словаря владельцев рукописей, писцов, переводчиков, справщиков и книгохранителей. Вып. 1: А–Б. СПб., 1914 (Общество любителей древней письменности; вып. 132). С. 77.

⁴ Зберігається в Російській державній бібліотеці. Ф. 98 № 100.

⁵ Анисимова Т. В. Каталог славяно-русских рукописных книг из собрания Е. Е. Егорова. Т. 1. № 1–100 = Catalogue of slavico-russian manuscript books from the collection of E. E. Egorov. Vol. 1. No. 1–100; под ред. Ю. С. Белякина; Российская гос. б-ка. Москва: Пашков дом, 2017. С. 259–260.

⁶ Горін С. Дубенські Вознесенський, Спасо-Преображенський і Хрестовоздвиженський монастирі (до середини XVII ст.). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич: Коло, 2011. Вип. XIV – XV. С. 133–158; Горін С. М. Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – середини XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі. Київ, 2012. 560 с.

⁷ Темчин С. Ю. Супрасльський ієромонах Арсеній и его Лествица 1530 г., ныне хранящаяся в Хиландарском монастыре на Афоне (№ 185). *Афон и славянский мир. Сборник 3: Материалы международной научной конференции, посвященной 1000-летию присутствия русских на Святой Горе*. Киев, 21–23 мая 2015 г. Афон, 2016. С. 360–370.

⁸ Темчин С. Чернець Арсеній у Супраслі та у Дубні: людина й дійсність. *Програма Міжнародної наукової он-лайн конференції, присвяченої 530-річчю першої писемної згадки про Дубенський замок*, м. Дубно, 27 вересня 2022 р. Матеріал доповіді не поданий до публікації в Дубенському науковому віснику.

⁹ Гнатенко Л., Пшеничний Ю. Дубенське Євангеліє XVI ст.: актуальність факсимільної публікації й сучасної наукової атрибуції. *Дубенський науковий вісник. Зб. наук. праць. Випуск 4: матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 530-річчю першої писемної згадки про Дубенський замок*. Дубно, 2022. С. 161–164.

Представлені Л. Гнатенко на конференції дані подаються у даній розвідці до факсимільного видання з новітньою атрибуцією, доповненням і уточненням.

¹⁰ Пересопницьке Євангеліє. Факс. вид. Київ: АДЕФ-Україна, 2008. [964 с.]; Пересопницьке Євангеліє – витоки і сьогодення. Київ: АДЕФ-Україна, 2011. 1723 с.: кольор. іл. (Національна спадщина України). 2-га кн. комплексу «Пересопницьке Євангеліє. Текст: Факс. зображення тексту Євангелія, паралельне наведення сучас. укр. мовою та транскрипція. До 450-річчя Пересопницького Євангелія».

¹¹ Дякую О. М. Гальченко за консультацію щодо часу виготовлення оправи.

у місті Дубно писцем ієромонахом Арсенієм, майбутнім ігуменом Дубенського Чеснохрестного (Хрестовоздвиженського) чоловічого монастиря¹².

Дубенське Євангеліє є однією із небагатьох середньовічних рукописних книжних пам'яток Волині, яка до нашого часу дійшла у повному обсязі, що є надзвичайно цінним. Завдяки її цілісності, в ній збережені важливі відомості щодо ідентифікації місця й часу написання, імені писця рукопису, історії побутування книги; відомості про книги, які знаходилися в монастирі, зафіксовано у вписаному до книги списку.

Новозавітні тексти книги писані церковнослов'янською мовою української редакції, півуставним типом письма, темно-коричневим чорнилом. За графіко-орфографічними особливостями рукопис належить до волинської книжкової писемної школи й відповідає тогочасній писарській практиці.

Рукопис написаний на папері третьої четверті XVI ст., на якому переважають водяні знаки «Кабан»; рисунок філіграні – чотирьох видів, які відмінні певними елементами: 1) арк. 2, 6 – рисунок подібний до рисунка в довідковому альбомі філіграней Piccard, 15.3, II¹³, № 116 (1561 p.); 2) арк. 18, 19 – близький Piccard, 15.3, II, № 115 (1560 p.), подібний Laucevičius¹⁴, № 3698 (1561 p.); 3) арк. 22, 29, 53, 62, 159 – подібний Piccard, 15.3, II, № 97 (1560 p.); 4) арк. 25, 134, 145 – подібний Laucevičius, № 3661 (1560 p.), Лихачев¹⁵, № 3295 (1554 p.), Лихачев, Бумажные мельницы¹⁶, № 444 (1555 p.). Також на аркушах рукопису є рисунок водяного знака з маленьким одноголовим орлом в гербовому щиті, арк. 4, 94, 97, 188, 192, знак в альбомах не виявлений¹⁷. На вставних аркушах першої чверті XIX ст., на верхньому форзаці, арк. I, та на аркушах із гравюрами, арк. 13а, 93а, 145а, 228а, наявний водяний знак – літери «МУСТ» – Uchastkina¹⁸, № 747 (1813 p.).

Кодекс оздоблений різноколірними плетінчастими заставками балканського типу й великими вихідними плетінчастими ініціалами, виконаними кіновар'ю й акварельними фарбами, які розміщені на початку кожного Євангелія. Текст також прикрашений кіноварними ініціалами й заголовними літерами. У кіноварних заголовках – в'язь. Кожне Євангеліє відкривається й вишуканими гравюрами євангелістів, виконаними тушшю й розфарбованими аквареллю, які знаходяться на вставних аркушах 13а, 93а, 145а, 228а. Гравюри написані, вірогідно, наприкінці 10-х – на початку 20-х років XIX ст.¹⁹, на па-

¹² Горін С. М. Дубенські Вознесенський, Спасо-Преображенський і Хрестовоздвиженський монастирі... С. 137; Горін С. М. Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – середини XVII ст.... С. 128, 130–133.

¹³ Wasserzeichen. Findbuch II, 1–3: der Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptstaatsarchiv Stuttgart / Bearbeitet von Gerhard Piccard. Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer, 1966. Vol. 2.

¹⁴ Laucevičius E. Popierius Lituvoje XV–XVIII a. Vilnius, 1967. 577 s.

¹⁵ Лихачев Н. П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков : В 3 томах. СПб., 1899. Uchastkina Z. W. A history of Russian hand papermills and their watermarks. Hilversum, 1962. (Monumenta chartae Papiraceae Historiam illustrantia; Vol. 9).

¹⁶ Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве : историко-археографический очерк : С прил. 116 табл. с изображениями бумажных водяных знаков / Н. П. Лихачев. Санктпетербург : тип. Имп. Акад. наук, 1891. 106 с., 116 л. ил.

¹⁷ Цей знак не виявлений описувачами рукопису, які подали короткий опис для електронної копії, що представлена на сайті РДБ. Нами використані дані щодо філіграней рукопису, оскільки оригінал не в доступі.

¹⁸ Uchastkina Z. W. A history of Russian hand papermills and their watermarks. Hilversum, 1962. (Monumenta chartae Papiraceae Historiam illustrantia; Vol. 9).

¹⁹ Гравюри, на думку Володимира Александровича, ймовірно мають російське походження.

перових аркушах наявний водяний знак з літерами «МУСТ», рисунок якого зафіксований під 1813 роком у філігранологічному довіднику Uchastkina, № 747²⁰. Вони були вшиті до блоку книги під час її опрацювання. Ймовірно виготовлення гравюр і опрацювання книги було замовлено колекціонером графом М. П. Румянцевим, коли книга була йому подарована 19 червня 1818 р. інокком Фаддеем [Конуєвим], – відповідно дарчому запису на арк. 289 зв.

Основні метадані рукопису засвідчуються й підтверджуються безпосередньо вміщеними в ньому записами, які зроблені книжником-писцем ієромонахом Арсенієм.

У книзі є декілька блоків записів.

Найперше це записи писця ієромонаха Арсенія, які відповідають часу написання самої книги, зроблені після завершення роботи над її текстами чітким твердим почерком, українським скорописом маленького розміру, темно-коричневим чорнилом:

I. 1. Запис на арк. 289 зв., після Євангелія від Івана: «Въ има ѿца и сѣа и стѣго дѣа . Се азъ сзмѣренныи ермонахъ Арсеніе рѣдѣмъ быѣшии . ѿцѣвскыи сѣнь пана Вѣзковыи сѣмѣмъ лѣкачѣмъ сѣнь . замыслихъ писати стѣе євѣліе и сзвѣршихъ своєю рѣкою грѣшною . писахъ сзъ великою нѣждею . болѣхъ главою сѣне и дѣшею . записѣмъ свои трѣа по своємъ животѣ за своєю доброй памати . Сію книгѣ стѣе євѣліе писахъ безмѣзды за свое дѣшевное сѣніе и за роутелѣ свои . Кто бы єи чиниѣ своєю . або єи продаваѣ . бѣ да и проклаѣ въ сѣи вѣкѣ и въ бѣдѣцѣи . анаѣема марианаѣа . ѿцѣи стѣи молиѣмъ вашеи свѣтѣни бѣа рауи и прѣтѣа єѣмѣре и всѣхъ свѣтѣхъ мѣтѣвами . просите бѣа бѣа за мене грѣшнаѣ чрѣнѣица . аще ма бѣ бѣ сподобиѣ мѣрдѣа своєю стѣго . вашими чѣтѣными мѣтѣвами . и мѣкы вѣтѣныа да избавиѣ . и за мои роутели просѣѣ бѣа бѣа . лѣкы ѣдѣти . Андреа Іѣѣа . Мѣи Оуліяныи, ѿгаѣи . почѣхъ и сзвѣршихъ вѣдѣвѣ оу манастири оу чѣтѣного Крѣта . за Кѣстантиновѣа . кѣаза Вѣліа . въ лѣѣ бѣїа роуѣ по ѣѣ [7] тѣаѣ». Дата написання рукопису не справна (Про це йдеться далі). У записі згадується Кѣстянтѣн-Василь Кѣстянтѣнович Острѣзкій (кѣазаѣвання 1539–1608 рр.), якому належало мѣсто Дѣбно. Пѣсеѣ Арсеніи називає себе в записѣ «сѣнь пана Вѣзковыи сѣмѣмъ лѣкачѣмъ сѣнь». Його рѣд був уписаний у нѣни вѣтрачений пергаменний Супрасѣвський синодик «Рѣдѣ ермонаха Арѣсенѣа Вѣзковѣа сѣго зѣ Дѣбѣна»²¹.

I. 2. Запис на арк. 302, після завершення роботи над книгою: «Мѣиѣмъ вашеи стѣни чѣтѣнии ѿцѣи просите бѣа бѣа за мене грѣшнаѣ ермонаха Арсеніа . и чрѣнѣица сѣа сзвѣршитѣлю бѣѣ давшемѣ по зачалѣ кѣѣ, трѣѣ сѣаа бѣѣ наѣ сѣа тѣѣѣ . раѣа заѣа ѿвѣѣгши тѣѣѣѣа а писаѣ раѣа довѣѣжавши послѣѣѣѣѣ строки: [Пѣдѣпис]». Запис завірений унѣфікованим пѣдѣписом, що означає «рукою власною».

Вірогідно, довготривалий час книга була в особистому користуванні ієромонаха Арсенія.

²⁰ Uchastkina Z. W. A history of Russian hand papermills and their watermarks.

²¹ Археографически сборни документов, относящихся истори Север-Западно Рус, издаваемый пр управлением Виленског учебног округа. Т. 9. Вильн, 1870. С. 458; Голенченк Г. Я. Идеѣные культурные связи вѣсточнославянски народо XVI – середѣне XVII . Минск, 1989. С. 19.

До другого блоку можна віднести вкладні записи ієромонаха Арсенія, коли він був ченцем і настоятелем монастиря²², та вписані іншою особою щодо вкладів Арсенія й монастирських книг; час їх занесення до книги не вказано (Далі записи подаються у послідовності вписування):

II. 1. Запис вкладний на арк. 289 зв., зроблений ієромонахом Арсенієм, як власником книги, значно пізніше від запису I.1, не дуже вишуканим півуставом, коричневим чорнилом: «Се азъ смѣренныи ермонахъ Арсеніи . записуюю сїю книгѹ сѣое еѵлїе вѣчно и не порѹшно ѣтноу крѣта . ѹ дѹбнѣ за своего живота за доброй памяти . за свое ѿпущенїе грѣховъ». Можливо, вказівка у запису «за доброй памяти», може свідчити, що книга подарована, коли ігумен монастиря Арсеній вже покидав обитель. Тоді ж імовірно були вписані до книги й наступні записи.

II. 2–3. Записи інвентарні на арк. 13, зроблені українським скорописом другої половини XVI ст., темно-коричневим чорнилом: «Преписѹєм на памаѣ православныѹ хрѣтіанѹм . всѣхъ книѣ манастирскыѹ ѣтнѹм крѣта оу дѹбнѣ . арсеній придаѣ вѣно . ѿ. еѵлїа двѣ . ѡѣтайѣ . два . мѣнеи . мѣцѹныѹ . ѿ. слѹбниѣ . стѹдиѣ . всѣхъ . ѿї книѣ : ~ ». Нижче цим же почерком подано: «Ма[на]стырскыѹ книѣ . еѵлїе . и апѣлѣ . и триѡ двѣ и ѡѣтаѣ два . и ѡѣтѣ двѣ и оустаѣ . слѹбниѣ два . мѣнеи мѣца ѿ . збраѣе . правила сѣыѹ апѣлѣ . вѣцѹники . два . еѵлїе оуѣтѣльное . сѣборниѣ . всѣхъ книѣ манастирскыѹ . ѿа . два . деѣаѣ една : ~ Сѣ всѣми книгами . ѿ тридеѣаѣ и паѣ : ~ ».

II. 4. Запис вкладний на арк. 13, зроблений ігуменом Арсенієм після інвентарних записів книг (II. 2–3), українським скорописом, темно-коричневим чорнилом: «Придаѣ теѣ есми на арсениѣ игуменеѣ ѣтного крѣта на цековѣ боѣю ѣтного крѣта . крѣтѣ сребреныѣ позлотиѣтыѣ . еѵлїе вдеѣтъ среброѹ ѡправленое . и сосѹѣ ѣеновыѣ вѣно и не порѹшно . и не маѣѣ иѣ ниѣто рѹшати ѿ того ѣтного манастира на вѣныѣ ѣасы».

До третього блоку належить:

III. 1. Вірча грамота 27 грудня 1568 року Чеснохрестному монастирю, вписана на нижньому полі арк. 14–38 зв., українським скорописом, темно-коричневим чорнилом: «Рокѹ боѣ нароѣ . ѿѿѿѣѣ. (знизу приписано 1568) мѣца деѣ ѿз дѣа | на рабѣ вѣїи иванъ иванѡѣѣ, прозвицеѣ | копыѣко. ѣиню ѣвно тѣмъ письмомъ | иѣ мѣе бѹдѹчи на тоѣ ѣаѣ, млынареѣ млыноѣ | иваѣскиѣ. которого есми своєю працею зновѣ | боѹдоваѣ . не за жаѣною приѣиною, ни намовою | але по доброѣ воли своєї. даю и призволаю | и по мѣе боѹдоѹчиѣ млынареѣ млина иваѣскоѣ | давати с того млина в коѣдыѣ рокѣ. к боѣеѣму | нароѣеѣю, на манастирѣ. сѣтго ѣтнаго . | и животвораѣаго крѣта. в бѣосѣсаемоѣ | градѣ доѹбнѣ. две маци жита. а тре | таа пшеници с ѣасти млинаѣскоѣ | вѣчно и непоруѣшно. а хѣто бы тоѣ придаѣе | нароѹшаѹчи. того с ѣасти млинаѣскоѣ | давати не хѣтеѣ до манастира ѣтного крѣта | томоу да бѣдеѣ : . анаѣема и маѣанаѣфа. еѣ

²² Не маємо точних відомостей. У каталозі Т. Анісімової вказано, що Арсеній жив у Дубенському монастирі в 1539–1566 роках. Див.: Анисимова Т. В. Каталог славяно-русских рукописных книг из собрания Е. Е. Егорова. С. 259.

лізу рукопису, представлені на сайті РДБ; проте вони потребують звірки й уточнення, оскільки одна філігрань взагалі не була встановлена.

Отже, Дубенське Євангеліє написано на Волині ієромонахом Арсенієм у Дубенському Чеснохрестному (Хрестовоздвиженському) монастирі – ймовірно в 50-х – на початку 60-х років XVI ст. (не пізніше 27 грудня 1568 року). Наразі ці окреслені основні проблеми дослідження рукописного Дубенського Євангелія середини XVI ст. й подані метадані археографічного нарису потребують подальшого вивчення й уточнення безпосередньо за оригіналом та факсимільною й електронною копіями істориками, мовознавцями, кодикологами, палеографами й мистецтвознавцями. Необхідним є встановлення корпусу книг, написаних ієромонахом Арсенієм, та проведення комплексного дослідження Дубенського Євангелія разом з іншими книгами, зокрема зі Супрасльською Ліствицею 1530 року.

Дубенський монастир Чесного Хреста.
Початок будівництва – XV ст. Зруйнований у 1944 р.
Вид на новий храм, освячений у 1894 р. Світлина 20–30-х рр. XX ст.

МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ ДУБЕНЬСЬКОГО ЄВАНГЕЛІЯ

Рукописні Євангелія на зразок Нобельського, Дубенського (середина XVI ст.)¹ є одним з етапів розвитку нашої писемності й свідчать про тяглість української писемної культури від перших переписаних книг Святого Письма в середині XI ст. Особливо наголосимо, що збережені Євангелія постали не в широкознаних релігійних та культурно-мистецьких осередках тогочасної України, а в маленьких містечках. Тобто для українських священників переписування книг Святого Письма в XV–XVI ст. було вже звичним явищем, мало не щоденною практикою. У XV–XVI ст. подібні рукописи були чи не в кожній українській церкві. Можна лише уявити, скільки таких рукописних богослужбових книг було б збережено для нашої культури й писемности, якби їх у свій час за Петра й Катерини організовано не вивезли до Московії. Дубенське Євангеліє саме із таких – переписаних у Чеснохресному (Хрестовоздвиженському) монастирі² у місті Дубно для потреб церкви – й збереглося до наших днів, щоправда у книгосховищі Росії (РДБ, ф. 256, Зібрання рукописних книг М. П. Румянцева, № 131)³, оскільки, як і більшість української культурної спадщини, украдене й вивезене москвинами з України на Московію. Переписували на той час церковні книги із протографів, створених церковнослов'янською мовою з очевидними ознаками другого південнослов'янського впливу. Водночас, як би не старалися переписувачі максимально зберегти мову та ортографію протографа, усе ж таки місцева розмовна стихія при переписуванні проникала в текст. Винятком не стало й Дубенське Євангеліє.

Аналізуючи мову Дубенського Євангелія середини XVI ст., написаного церковнослов'янською мовою української редакції, виділяємо ряд елементів, властивих живомовній тогочасній українській стихії.

У рукопису привертає увагу частотне написання слів із **и**-рефлексом на місці **ѣ** у словах із коренем **сѣдѣ-**: лѣжєсѣдитльства 52, сѣдѣтелїи 59, вѣ сѣдѣтельство 75, сѣдѣтельства 84 зв., требоує(м) сѣдѣтелїи 85, вѣ сѣдѣтельство 97, искаахъ на іса сѣдѣтельства 137, вѣ сѣдѣтельство 229 зв., да сѣдѣтельствоуєть 229 зв., 230, сѣдѣтельствова(х) 231, кто сѣдѣтельствоує(т) ѡ члѣцѣ 234, сѣдѣтельствова 284, сѣдѣтельство єго 284 зв., сѣдѣтельствоуа 289–289 зв. (пор.: сѣвѣдѣтель, сѣвѣдѣтельство, сѣвѣдѣтельствоують, сѣвѣдѣтельствоуа)⁴, а також у написаннях:

¹ Гнатенко Л., Пшеничний Ю. Дубенське Євангеліє середини XVI ст.: актуальність факсимільної публікації й сучасної наукової атрибуції. *Дубенський науковий вісник. Зб. наук. праць. Випуск 4: матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 530-річчю першої писемної згадки про Дубенський замок*. Дубно, 2022. С. 161.

² Там само. С. 163.

³ Там само. С. 161.

⁴ Архангельское Евангелие 1092 года. Исследования. Древнерусский текст. Словоуказатели / Подг. Л. Жуковская, Т. Миронова. М.: Научно-издательский центр «Скрипторий», 1997. С. 65 зв., 22, 97 зв., 162.

се же видите ѿко аще бы видѣлъ домоу вл(д)ка въ кѹж стражж тать прїиде(т) 77 (пор.: Се же вѣдите ѿко аще бы вѣдалъ домѹ вл(д)ка, в^ѣ кѹю страждѹ тать прїидеть)⁵, аще миръ ва(с) ненавиждѣть. видите ѿко мене прежде ва(с) възнена-видѣ 274, и прахъ прилип^ѣши на(с) ѡ(т) града вашего ѡ(т)трасае(м) вамъ 181 зв. (пор.: и прахъ прилѣпши насъ ѡ(т) града вашего ѡ(т)трасае(м) ва(м))⁶.

Написання **и** на місці **ѣ** виявлено також у префіксі **прѣ-**: аще не быша прикрати-лиса днїе тии 75 зв. (пор.: прѣкрататса днїе тїи 75 зв.), пригибающе колѣнѣ покланяхса ємоу 139 зв. (пор.: прѣгыбающе колѣна)⁷, аще не бы были сѣи злодѣи. не быхомъ придали єго тебѣ 281 (пор.: не быхомъ прѣдали єго тебѣ)⁸.

Плутання **ѣ** = **и** фіксуємо у слові **вѣтати** (стсл. витати ‘селитися, мешкати’)⁹: ѿко же прїити п^ѣтицамъ нб(с)нымъ и вѣтати на вѣтве(х) єго 46 зв. (пор.: ѿко прїити птицамъ нб(с)ным^ѣ и витати на вѣтвѣхъ єго)¹⁰; див. ще: граде(т) же крѣплѣи мене 156 (пор.: градет же крѣплїи мене)¹¹, рекоста родителѣ єго 257–257 зв. (пор.: кто съгрѣши,... родители єго 256).

Часто для позначення рефлексу давнього ***ѣ** написано **ѣ**, що «пояснюється, очевидно, насамперед традицією писати **ѣ** на місці етимологічного ***ѣ**, хоча не виключено, що така традиція підтримувалася поширеною в деяких українських говорах практикою вимовляти давній ***ѣ** у ненаголошеній позиції як **ѣ**»¹²; напр.: въ сѣботы и недѣла 2, человекъ тѣи 135, о испрошенїи телесе гнѣа 225 зв., ѿко не требовааше 234, исцелить снѣа єго 239 зв., ѡвчїи коупели 240 зв., въ коупель 240 зв., виденїа єго видѣсте 243, привлече(т) єго 246 зв., въ кѹпели силоамъстѣи 256, на кр(с)тѣ телеса 284. Особливо часто такі написання засвідчуємо в неповноголосних сполуках: древо добро, зло древо 28 зв., древо зло 29, сѣтворите древо добро 42 зв. (пор.: ѡ(т) плода бѡ дрѣво познано бждеть 42 зв.), ѿко древїе ходаще 115 зв., преж(д)е времєне 32 (пор.: до нелико врѣма съ ними 33 зв., въ врѣма жа(т)вы 46 зв., приближиса врѣма плодо(м) 68), въ то времѣа 40, 40 зв., времѣа моє 248 зв., въ времѣна своа 68 зв., брѣма моє лег^ѣко є(ст) 40 зв., ножъ изъвлече 279 зв., вѣсѣа плевелы 46, ѡ(т)кждоу оубѡ има(т) плевелы 46, вѣстрѣгающе плевелы 46 зв., скажи на(м) прит^ѣчѣ плевель селны(х) 47 (пор.: скажи намъ притчю плѣвелъ)¹³, пласа дѣщи

⁵ Острозька Біблія / опрац. та приготував до друку єрмн. архимандрит др. Рафаїл (Роман Торконяк). Львів: Книга, 2006. С. 1573

⁶ Там само. С. 1634–1635.

⁷ Остромирово Евангеліє 1056–1057. По изданию А. Х. Востокова. Москва, 2007. С. 188 а.

⁸ Там само. С. 181 в.

⁹ Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae. Praha, 1958–1997. Vol. I. S. 193.

¹⁰ Острозька Біблія... С. 1554.

¹¹ Там само. С. 1619.

¹² Чепіга І. П. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам’ятка української мови. *Пересопницьке Євангеліє 1556–1561: Дослідження. Транслітерованій текст. Словопоказчик* / НАН України; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України; Інститут української мови НАН України; Український мовно-інформаційний фонд НАН України / Видання підготувала І. П. Чепіга за участю Л. А. Гнатенко. Науковий редактор В. В. Німчук. Київ: Друкарня Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, 2001. С. 33.

¹³ Острозька Біблія... С. 1554.

иродіади́на посре́дѣ 49, посре́дѣ мора 50 (пор.: тоу єсмь посре́д(д) ихъ 59 зв.), бѣ іѡна въ чре́вѣ 43, зачнеши въ чре́вѣ 48, вѣзыграса младе́нець въ чре́вѣ 149, рѣ́кы же ѡ(т) чрева́ его исте́коу(т) 250 зв., из'влече́ мре́жж на зе́мля 288 (пор.: влѣ́коуще́ мрѣ́жж 288), посре́дѣ же ва(с) стои́тъ 230 зв.

Дуже багато написань **ѣ** відповідно до **ѣ** у префіксі **прѣ-**: си рѣ́(ч) пре́даніа 11, (пор.: прѣ́даніємь 11), пре́дасть его 35 зв. пре́дада(т) бѡ вы 36 зв. (пор.: прѣ́дають вы, прѣ́дасть же бра(т) брата 36 зв.), пре́иде ѡ(т)тѣдоу оучи́ти 38 зв., прѣ́мѣдрѡ(ст) ѡ(т) ча́(д) своїхъ 39 зв., ѡ(т) прѣ́мѣдры(х) и разоумны(х) 40, не прѣ́рече́тъ ни вѣ́зпїєтъ 41 зв., не прѣ́ломи(т) 41 зв., бл(с)ви и прѣ́ломивъ 50, оу́чнци твои прѣ́стоупають пре́даніа старе́ць 51, рѣ́(ч)те́ горѣ́ сѣи, прѣ́иди ѡ(т) тѣдоу 57 (пор.: тамо прѣ́иде(т) 57), прѣ́грѣше́ніа и(х) 60 зв., сѣ́нь члѣ́ськихи пре́дає́са 83 зв., пре́даніє́ ваше́ съблюде́те 112, не прѣ́де́рѣ́мь его, въ ро́дѣ́ сѣ́мь прѣ́любодѣ́ннѣ́мь 116 зв., сѣ́ прѣ́жде́ рѣ́хъ ва́мь 132 зв., прѣ́ємь хлѣ́бъ... прѣ́ломи 214 зв., не прѣ́ходите́ из до́мъ 181 зв., прѣ́бысть на не́мь 231, прѣ́быва́ющъ на не́мь 231, прѣ́быва́ща въ ва(с) 243, въ прѣ́любодѣ́нїи 252, прѣ́ставле́ніє́ ст҃го ап(с)ла 291, прѣ́несе́ніє́ мо́ще(м) ст҃го кѡ́ра іѡанна 296 зв., прѣ́несе́ніє́ не́рѣ́котворе́наго ѡ́браза 297 зв. тощо.

Написання **ѣ** < **ѣ** виявлено у прикметнику **ѣ́чѣ́мє́нє́нѣ́**: има(т) па́ть хлѣ́бы ѣ́чѣ́мѣ́нны(х) и двѣ́ ры́бѣ́ 244 (пор.: има́ть па́ть хлѣ́бѣ́ ѣ́чмє́ннѣ́хъ и двѣ́ ры́бѣ́)¹⁴, и́сплѣ́ниша двана́дєсатє́ ко́ша оу́крѣ́(х), ѡ(т) па́ти хлѣ́бѣ́ ѣ́чѣ́мѣ́нны(х) 244 зв. (пор.: і́сполни́ша двана́дєсатє́ ко́ша оу́крѣ́хъ, ѡ(т) па́ти хлѣ́бѣ́ ѣ́чмє́ннѣ́(х))¹⁵, що відображає давню українську правописну тенденцію до відтворення «ікальної» вимови, тобто написань з «новим **ѣ**».

Розмовною особливістю в досліджуваному тексті є сплутування ненаголошених **ѣ** та **и**, зокрема в особових назвах: ст҃мѣ́ дѣ́вниси́ѣ арѣ́ѡпагитѣ́ 47 зв. на полі́ (стсл. дио́ниси́и)¹⁶, авиоудѣ́ же роди́ є́лє́акима 15 (пор.: є́лїа́кимъ же́ роди́ азора́ 15) (стсл. є́лиа́кимъ)¹⁷, па́ма(т) прп(д)бнаго ѡ́ца́ на́шего́ симиѡ́на се́рбьскаго́ 295, ст҃го́ сї́ѣ́номѣ́нка́ симиѡ́на сѣ́ро(д)ника́ г҃на́ 296 (стсл. сѡ́мєо́нъ)¹⁸, ст҃го́ вели́комѣ́нка́ панте́лимона́ 297 зв. (стсл. панте́леі́монъ)¹⁹, ст҃го́ вели́комѣ́нка́ де́митріа́ 292 (стсл. димитрі́и)²⁰ (пор. окремі сучасні розмовні форми: *Пантелимон, Деметр*)²¹. Зазначимо, що традиція саме так відтворювати ці імена сягає вже перших переписаних в Русі-Україні книг Святого Письма, починаючи від XI ст.

¹⁴ Остро́зька Би́блія...С. 1674.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Slovník jazyka staroslověnského...I, S. 482.

¹⁷ Там само. I, S. 569.

¹⁸ Там само. IV, S. 413.

¹⁹ Там само. III, S. 12.

²⁰ Там само. I, S. 481.

²¹ Трійняк І. І. Словник українських імен. К.: «Довіра», 2005. С. 107, 285.

У написаннях *фарисее, архієрее*: книжници и фарисее 29 зв., слышаша фарисее 250 зв., и послаша фарисее и архієрее 250 зв. (пор.: събърашася архиерѣи, сътвориша архиереи с старьци²²; прѣдаша архиереи, събъраша архиерѣи)²³ також убачаємо тенденцію до відображення розмовного вияву, зокрема поплутання *ѣ* // *и* в ненаголошеній позиції або аналогію до форм множини іменників на зразок *родителе, приятеле*.

На живомовну рису – злиття двох давніх фонем *ѣ* та *и*, у пам'ятці вказують задокументовані слова, у яких відбито сплутування цих фонем: възме(т) бѡ кончинѣ своѣ ѡ(т) ризы 33 зв. (пор.: прикоснѣся възкрылїи ризы его 34, прикоснѣся ризѣ его 34), събираеть кокошь птен'ца своѣ пѡ(д) крылѣ 74 (пор.: събираеть кокошь птенца своѣ подѣ крылѣ)²⁴. Особливо багато написань з відображенням асимілятивного впливу *ѣ* > *и* на межі префікса й кореня: тоу прибоудѣте дон'деже изыидете 36, изыиде вѣсть 34, нечистый дѣхъ изыидеть ѡ(т) члѣка 43 зв., изыиде сѣай да сѣеть 44 зв., възыиде трѣнїе 44 зв., възыцете мене и не ѡбращете 250 зв., азъ идоу и възыцете мене 253; див. ще: Іѡаннь же слышавъ вѣ ѡзылици дѣла хѡа 38 зв. (стсл. жилиште 'тюрма')²⁵. Зауважмо, що написання з *ѣ* після префіксів *въ-*, *изь-* у вищеназваних словах були характерні ще і для давньоукраїнських пам'яток²⁶.

Неодноразово сплутування *ѣ* та *и* засвідчено після задньоязикових приголосних: секира при корени дрѣва лежи(т) 18 зв., секира при корени дрѣва лежи(т) 155 зв., сѣсѣды его расхытити 42 зв. (пор.: тогда дѡ(м) его расхити(т) 42 зв.), дон'деже възкисоша вѣсѣ 47, кѣ ѡвца(м) погибшимъ 52 зв., не погибнѣ(т) вѣ вѣкы 260 зв., и не възхити(т) ихъ никто 260 зв., и никто(ж) ѡ(т) нихъ погибѣ, токмо сѣхъ погибѣл'ныи 278, наставниче погибѣѣ(м) 173, вѣ что гибѣль сѣа мирнаѣ бы(ст) 133 зв., вѣси такожѣ погибнѣте 192 зв., (пор.: погибнѣ(т) єдинѣ оудѣ 23 зв., мѣси погыбнѣ(т) 99), пригибѣще колѣнѣхъ поклонѣхъся ємоу 139 зв., врачъ хитростѣхъ 145, хищници неправѣдници, прѣлюбодѣе 202 зв. та ін. Відзначмо, що у грецьких словах сполучення *ги*, *ки*, *хи* написано згідно з етимологією: достоино ли є(ст) дати кин'сонѣ кесареви 70, сѣго сѣдномчѣнка диѡнисѣа арѣѡпагита 291 зв., прѣ(д)бнаго ѡ(т)ѣа нашего іѡан'на дамаскина 292 зв., принѣсѣте ар'хитриклинови 233 тощо.

Чергування *в* = *оу* фіксуємо в таких прикладах: и прише(д)ши єдина вдовица оубога, вѣврѣже лѣп'тѣ двѣ / ѡко оудовица сѣа оубогаѣ мнѡжаѣ вѣсѣ(х) вѣврѣже 130 зв.

²² Архангельское Евангелие 1092 года. Исследования. Древнерусский текст. Словоуказатели / Подг. Л. Жуковская, Т. Минова. М.: Научно-издательский центр «Скрипторий», 1997. С. 10 зв., 11.

²³ Апракос Мстислава Великого / Изд. подгот. Л. П. Жуковская, Л. А. Владимирова, Н. П. Панкратова; Под. ред. Л. П. Жуковской. М., 1983. С. 3 б, 20 б.

²⁴ Острожская Библия... С. 1571.

²⁵ Slovník jazyka staroslověnského...IV, S. 1013.

²⁶ Дет. див: Мойсєнко В. Протографи і мова Лавришівського Євангелія. *Лавришівське Євангеліє XIV століття*. Видання факсимільного типу. Дослідження. К.: Горобець, 2018. С. 431–464.

У Дубенському Євангелії голосні звуки неповного творення **ѣ** та **ѥ** переписувач накреслював, лише віддаючи данину попередній традиції. У більшості написань вони вже опущені: видѣвшѥ 60, два 61, чти ѡца и мѣре 62, правда 63, призвати 69, ѡдѣаніє брачноє 69 зв., свѣтилники 77 зв., бѣлилникъ 117, виталница 134 зв., оумывалницѣ 268 зв. тощо. І що важливо, трапляються написання без кінцевого редукованого: что боле дар 72 зв. (пор.: даръ 72 зв.), аз же гладѡ(м) гиблю 195 зв., аз бѡ не ѡбрѣтаѣ въ не(м) вины 282 (пор.: се азъ посылаѣ 39). Прийменники подекуди теж вжито без голосних редукованих: сѣдитисѣ с тобоѣ 24, прѣйти к тебѣ 50 зв., безстраха 150 зв., из рѣкы 150 зв., из домѣ въ дѡ(м) 181 зв., бѣ с тобоѣ ѡб онѣ полѣ іѡрдана 236, лазара възгласи из гроба 266, и азъ к тебѣ градоу 277 зв., в не(д) прѣ(д) ѣ цеѣ 291 зв., почни в лоуцѣ 301 зв.

У тексті натрапляємо на значну кількість написань **о** на місці **ѣ** та **ѥ** на місці **ѣ** у сильній позиції: въ сонѣмищѣихъ 25 (пор.: въ сѣнѣмищи(х) 25), възвращѣ сотникъ въ дѡ(м) свои 30 зв. (пор.: пристѣпи къ нѣмоу сѣтникъ 30), скрежѣтъ зоубѡ(м) 69 зв., затворени быша двѣри 78, въше(д) въ сонѣмище 95 зв. (пор.: и бѣ въ сѣнѣмищѣихъ 95 зв.), сѣ ѡубѡ члѣескыи 134 зв. (пор.: сѣ члѣескыи 135), и бѣдоу(т) стропотнаѣ 155, ропѣахъ книжници 162 зв., єдинородѣнъ ми єсть 179, послаша тощѣ 208 зв. (пор.: послаша тѣщѣ 208 зв.), въ не(м) же лѣсти нѣ(с) 232, ропѣахъ ѡубѡ іѡудѣе ѡ нѣмъ 246 зв. тощо.

Прийменник **прѣдѣ** інколи вжито з кінцевим звуком повного творення **о**: прѣдо мнѡѣ бысть 230, 230 зв., прѣдо мнѡѣ бы(ст) 231, що також продовжує попередню українську писемну традицію.

Сполуки **ѣр**, **ѣр** фіксуємо зі звуками повного творення: зѣрнѣ горѣшичнѣ 46 зв. на полі (пор.: зрѣнѣ гороушичнѣ 46, зрѣно горѣшично 103 зв.-104), въ четвѣрѣтоуѣ же стражѣ 50, ѡутвѣрдити грѡбъ 89 зв., молѣва бѣдѣтъ въ людѣхъ 133 зв., ѣко ѡвѣца посрѣ(д) волѣковѣ 181, єрнѣ пѣшенично паде(т) на зѣмлі 266. Спорадично після **р** теж спостерігаємо вокалізацію редукованих: были въ кровѣ пр(о)ркѣ 73 зв. (пор.: всѣка крѣвь 73 зв.).

Інколи в середині слова спостерігаємо вживання голосних повного творення **о**, **ѥ** на місці редукованих в слабкій позиції. Таке явище було характерне й для давніших українських текстів²⁷; напр.: даѣ ва(м) власть, настоупати на змѣѣ, на скоропѣѣ 182, или аще проси(т) ѣйца, єда подасть ємоу скоропѣѣ 185 (пор.: скорѣпѣю)²⁸, да възыше(т)сѣ крѣвь въсѣ(х) пр(о)ркѣ, проливаєма ѡ(т) солѡженѣѣ мирѣ ѡ(т) рода сѣго

²⁷ Свенціцький Іларіон. Лавришівське Євангеліє початку XIV століття. Палеографічно-граматичний опис. *Лавришівське Євангеліє XIV століття*. Видання факсимільного типу. Дослідження. К.: Горбещ, 2018. С. 406.

²⁸ Пересопницьке Євангеліє 1556–1561: Дослідження. Транслітерованний текст. Словопоказчик / НАН України; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України; Інститут української мови НАН України; Український мовно-інформаційний фонд НАН України / Видання підготувала І. П. Чепіга за участю Л. А. Гнатенко. Науковий редактор В. В. Німчук. Київ: Друкарня Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, 2001. С. 226 зв.

188 (стсл. съложениѣ)²⁹, за еже малижды четати(с). 31. седмицамъ 1 зв. (пор.: хоше(т) чѣтатиса 1 зв.), хошеши чести 1 зв. (пор.: чѣтѣтса тамо 2), ѡ(т) лоуки же стоѣ єѡ(г)лїѣ чѣтѣтса ѡ(т) начала 2 (пор.: чѣтѣтса ѡ(т) мар'ка 2); див. ще такі: не пецѣтса оубѡ глїюще, что амы 27 зв., не пецѣтса оубо на оутрѣи 27 зв., не пецѣтса како или что възглетѣ 36 зв., не прежде пецѣтса что възглетѣ 131 зв., не пецѣтса како или что ѡ(т)вѣщаѣтѣ 189 (пор.: не пыцѣтѣ са дшѣѡ вашѣѡ. чѣто ѣстѣ или чѣто пиѣтѣ³⁰; не пыцѣтса дшѣю вашѣю. чѣто ѣстѣ или чѣто пиѣтѣ³¹; нѣ пыцѣтѣ са оубо глїюще. что ѡмы или что пиѣмъ)³².

Спорадично натрапляємо на сплутування редукованих: рыцѣтѣ дѣщѣри сїѡновѣ 65 зв. (пор.: рыцѣтѣ дѣщ(є)ри сиони)³³, рыцѣтѣ званнѣ(м) 69 (пор.: рыцѣтѣ званнѣмъ)³⁴, како оубѡ глїть сѣ, ѡко сѣнїидо(х) сѣ нѣсѣ 246 зв. (пор.: како оубо сѣ глїть. ѡко сѣ нѣсѣ сѣнидохъ)³⁵, и свѣтъ въ тѣмѣ свѣтитса, и тѣма єго не ѡбѣать 229 зв. (стсл. тѣма)³⁶.

Серед орфографічних особливостей досліджуваної пам'ятки варто відзначити низку написань, пов'язаних із другим південнослов'янським впливом, — зокрема форми із кінцевим **ѣ** незалежно від характеру кінцевого приголосного; напр.: іродѣ 16, аггль 17 зв., поасѣ 18 зв., градѣ 22, єдинѣ оудѣ 23 зв., п'тицамѣ нѣ(с)нѣмъ 46 зв., животѣ 229 зв., свѣтъ 229 зв., члкомѣ 229 зв., іѡаннѣ 230, пр(о)ркѣ 230 зв., снѣ бжїи 231 та ін.

Другий південнослов'янський вплив позначився на написаннях слів, у яких між голосним випав **ј**: оученїа сїснїтелева 9, о просащїихъ знаменїа 9 зв., о раскаани іоудѣ 10, братїа єго 44, кто сжтѣ братїа моа 44 (пор.: братїа моа 44), хѣа възнесєнїа 92, ѡ(т)пѣстатса сѣгрѣшенїа 101 зв., Мрїа стоашѣ оу гроба 285 зв., сїцномчнѣка дишнїсїа 291 зв., стго пр(о)рка малахїа и мчнѣка грѣдїа 293 зв., положєнїє ризѣ и поаса пр(с)тыа бѣа 297, Єѡ(г)лїа вѣскрѣснаа 299 зв., Єѡ(г)лїа различнаа на вѣсакѣ потребѣ 300. Однак, окремі власні назви зберігають йотацію: стго сїцном(ч)нѣка григорїа великѣа арменїа 291, стго ап(с)ла ананїа 291, стго мчнѣка єѡстафїа 291, ст(х) великомчнѣкѣ сєргїа и вак'ха 291 зв., стго великом(ч)нѣка артемиа 291 зв. та ін.

За нашими спостереженнями, у рукопису словоформи із **іоу** (**іоу**) переважають над формами із вставним **ј** перед **у** (графічно **ю**): іюдѣ сїмѡновѣ іскарїѡ(т)скомоу 268, црѣ іоудєискѣ 16, вѣ виѡлѣѡмѣ іоудєистѣмъ 16, землѣ іоудова 16 зв., вѣ

²⁹ Slovník jazyka staroslověnského... IV, S. 284.

³⁰ Остромирово Евангелие... С. 62 б.

³¹ Архангельское Евангелие... С. 28 зв.

³² Добрилове Євангелїє 1164 року / відп. ред. В. В. Німчук, упор. Ю. В. Осінчук. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012 (Серії: «Історія мови», «Пам'ятки української мови»). С. 45 зв.

³³ Бучацьке Євангелїє XII–XIII ст. / відп. ред. В. В. Німчук; підгот. до видання Ю. В. Осінчук: Інститут української мови НАН України. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. (Серія «Пам'ятки української мови»). С. 106 зв.

³⁴ Там само. С. 9 зв.

³⁵ Апракос Мстислава... С. 10 г.

³⁶ Slovník jazyka staroslověnského... IV, S. 545.

вл(д)кахъ іоудовахъ 16 зв., вѣнїиде же сатана въ іждоу 213 зв., рѣша же іоудеи 233 зв., црю іоудеискии 282, стго ап(с)ла іоуды брата гѣа 296 зв., видѣвъ іоуда предавыи его 299 тощо.

Також другим південнослов'янським впливом позначені написання зі зредукованим після сонантів **р, л**: о влѣсвѣхъ 9, врѣховны(м) чѣтыре(м) добродѣтелемъ 11, роди сѣа свого прѣвѣн'ца 16, длѣгы наша 25 зв., тлѣцѣте и ѡ(т)врѣзетса вамъ 28, влѣнами 50, и скрѣбни быша сѣлѡ 57 зв., слышав' же юноша слово ѡтиде скрѣба 62, абїе же по скрѣби дѣїи тѣ(х), слѣнце помрѣкне(т) 76, вѣнець ѡ(т) трѣнїа 281 зв., нѡса трѣновъ вѣнець 282, сімѣѡна стлѣпника 290, стѣа прѣвомж(ч)ницѣ феклы 291, стго мѣнка іакова прѣсанина 292 зв., стго ап(с)ла ан'дреа прѣвозван'наго 292 зв., мѣнка грѣдїа 293 зв., съборъ ч(с)тнаго и славнаго пр(о)рка пр(д)тча крѣститѣла іѡан'на 294, стго врѣховнаго ап(с)ла пѣтра 294, за оумрѣши(х) 301 тощо.

Дубенський рукопис неодноразово засвідчує випадки вживання дієслівних форм 1-ї особи множини із кінцевим **-мы** (вплив південнослов'янського письма); напр.: и помышлаахъ дрѣгъ къ дрѣгоу глѣючи. іако хлѣбы не имамы 115 (пор.: іако хлѣбъ не имамъ)³⁷, ѡ(т)вѣщавъша глѣаше ісѡви. не вѣмы 127 (пор.: отъвѣщавъше глѣахъ ісѡви не вѣмъ)³⁸, ѡ(т)вѣщаша и рѣша ємоу, сѣма авраамлѣ єсмы и никомоу работахѡ(м) николи же 254 (пор.: отъвѣща же ємѣ. сѣма авраамлѣ єсмы. и никомоу же не работахѡмъ николи же)³⁹, ѡ(т)вѣщаша ємоу іоудеє. мы законъ имамы, и по законѣ нашѣмоу, длѣженъ є(ст) оумрѣти 282 (пор.: отъвѣщаша ємѣ иудѣи мы законъ имамъ и по закону нашѣмоу достоинъ єсть оумрѣти)⁴⁰; див. ще: иже сътвори бракы сѣа своємоу 69 (пор.: бракъ)⁴¹. Відомо, що закінчення **-мы** поряд з **-мъ** в дієсловах 1-ї особи множини засвідчують церковнослов'янські пам'ятки української редакції з XI ст.⁴².

Відповідно до праслов'янської сполуки ***dj** фіксуємо вживання **ж**: не(д) прѣ(д) рождѣство(м) хѣымъ 14 (пор.: ІѰ хѣѡ рождѣство 15 зв.), и нѣжници вѣсхыщаж(т) є 39 (пор.: ноуждѣници вѣсхытають є)⁴³, не вѣста въ роженѣ(х) жѣнами болїи іѡан'на кр(с)тла 39, на ро(ж)ство ч(с)тнаго пр(д)тча іѡан'на 146, чти ро(ж)ствѣ іѡа(н) 149 зв., гї... повѣж' ми гдѣ єси положилъ єго 286 (пор.: повѣждъ мѣнѣ. кдѣ єси положилъ єго)⁴⁴, рождѣство прч(с)тѣа вл(д)чѣа 290 (пор.: рождѣство свѣтѣа богородица)⁴⁵, сж(б) прѣ(д) ро(ж)ство(м) хѣымъ 293,

³⁷ Апракос Мстислава... С. 100 б.

³⁸ Там само... С. 106 б.

³⁹ Там само. С. 14 в.

⁴⁰ Там само. С. 152 б.

⁴¹ Пересопницьке Євангеліє... С. 93.

⁴² Щербатюк Г. Х. Дієслово / Арполенко Г. П., Кизирєва З. Г., Лиса Г. І., Симонова К. С., Щербатюк Г. Х. *Нариси з морфології старослов'янської мови східнослов'янських пам'яток XI–XIII ст.* / відп. ред. В. В. Німчук. К., 2008. С. 105.

⁴³ Архангельское Евангелие... С. 158 зв.

⁴⁴ Остромирово Евангелие... С. 208 в.

⁴⁵ Slovník jazyka staroslověnského... III, S. 648.

въ навечеріе ро(ж)ства х̄ва 293, в навечеріе рожества Х̄ва 293 на полі, ро(ж)ство ч(с)тна(г) пр(д)тча и кр(с)тла іван^ѣна 296 зв. (пор.: рождѣство сватаѣго иоана прѣдѣтча)⁴⁶.

На руську особливість, започатковану київськими переписувачами, вказує **оу** на місці церковнослов'янського **ю** на початку слова: и оутроу днѣ(с) зима 53 зв., Оутрѣ же въз'вращ'са въ гра(д) 66 зв., на оутріа изше(д)шемъ имъ 125 зв., на оу(т)рни про(к) гла(с)оу 290 зв., оустины 291 зв.

Засвідчено також написання **ѡ** на місці **оу** на початку слова: и дроуги прїидѣ г̄ла. г̄и, се мнась твоа жже имѣхъ положеноу въ ѡбрѣсѣ 206 (пор.: въ оубрѣсѣ)⁴⁷.

У досліджуваній пам'ятці виявлено випадки написання **ѣ** на місці **а** у означальному займеннику **вѣсѣкъ**: ѡ(т) ма(т)ѡѣа на вѣсѣкъ днѣ чѣтомѣ єв(г)ліє 1 зв., исцѣлѣа вѣсѣкъ недоугъ и вѣсѣкоу азоу въ людехъ 21, блж̄ни єсте єгда поносаѣ ва(м), и иждѣнѣ(т) и рекоу(т) вѣсѣкъ злѣ г̄лѣ на вы лѣжжѣ мене ради 21 зв., вѣсѣкомоу слышащомоу слово цр(с)твїа 45 зв. (пор.: вѣсакомоу же просащомоу оу тебѣ даи 165 зв.), бѣ свѣтъ истиньныи, иже просвѣщаѣтъ вѣсѣкого ч̄лка 229 зв. та ін. Подібні написання могли бути як скопійовані із південнослов'янського протографа⁴⁸, так і зумовлені говірковою особливістю західноукраїнського ареалу; напр.: вѣско слово гнило да не исходи(т) и(з) ѣсть ваши(х) (Перемишль, 1592 ЛСБ 399)⁴⁹.

Привертають увагу форми із твердим **р**: вл(д)чѣства тиверїа кесара 154 зв. (пор.: владычѣства тиверїа кесара)⁵⁰, послѣ лазара 199 (пор.: посѣли лазара)⁵¹, лазара вида(т) 265 зв. (пор.: лазора видать)⁵², лазара оубиѣ(т) 265 зв. (пор.: лазора оубиють)⁵³, лазара възгласи из гроба 266 (пор.: люблаше іс марѡѣ. и сѣстроу єа, и лазара 261 зв.).

У тексті виявлено форми, які засвідчують характерну для української мови рису – редукцію давнього ненаголошеного голосного **и** на початку слова: Исходащѣмоу ѡ(т) єрихона 65, И прїидоша въ єрихонѣ 124, прохож(д)аашѣ въ єрихонѣ 204 зв.-205 (пор. прїидѣ іс въ ієрихонѣ 204 зв. на полі), іжда скариѡ(т)скыи 81 зв., іждоу скариѡ(т)скаго 100 зв., іюда не скариѡ(т)скыи 272, (пор.: іюда искариотьскїи)⁵⁴, аще се оуслышано бж̄дѣ(т) оу гѣмона 90 зв. (пор.: игѣмона)⁵⁵, прп(д)бнаго ѡ(т)ца нашего лариѡна великаго 291 зв. (пор.: иларїона ве(л))⁵⁶.

⁴⁶ Там само. С. 649.

⁴⁷ Острозька Біблія... С. 1652.

⁴⁸ Дет. див.: Slovník jazyka staroslověnského... I, S. 369.

⁴⁹ Картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.». Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів).

⁵⁰ Апракос Мстислава... С. 185 а.

⁵¹ Там само. С. 81 г.

⁵² Там само. С. 130 в.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Острозька Біблія... С. 1547.

⁵⁵ Там само... С. 1744.

⁵⁶ Там само... С. 1927.

Спрощення в групах приголосних після занепаду зредукованих фіксуємо у таких випадках: кто же ѡ ва(с) пекыиса може(т) приложити възрастоу своему лако(т) единь 27, възрастъ 190 (стсл. возрасть)⁵⁷, съ клатвож изрече ей 49 (пор.: издрече)⁵⁸, и върадовашаса, и съвъщаша емоу сребрьники дати 214 (стсл. възрадоватиса)⁵⁹, хотѣсте върадоватиса въ ча(с) съвьтенїа его 242 зв., ѡко въсплачетеса и възрыдаете вы 276 (стсл. възрыдати)⁶⁰, въ сїи днь празнже(м) 295.

Пам'ятка документує асиміляційно-дисиміляційні процеси приголосних: изше(д) іс̄ из домоу 44, бѣдныа з(д)равы 53, пристоупиша прїемлащеи дидрахма 57 зв., оучитель вашъ не дастъ ли дидра(х)ма 57 зв. (пор.: дидрагма)⁶¹, онъ же изше(д) начать проповѣдати мно҃го 97, не има(м) зде тькмо па(т) хлѣбъ 49 зв., аще хощеши, сътвори(м) зде три сѣни 56, добро є(ст) намъ зде быти 117, оучителю, гдѣ живѣши 231 зв., гласа его нигдеже слышасте 243 (стсл. никъдеже)⁶², здравъ бывааше 240 зв., ѡко всего члѣка з(д)рава сътвори(х) 249 зв., и ѡ мѣтисмѣ мои меташа жрѣбїа 283 зв. (стсл. матизмъ)⁶³, рече же іс̄ сътворите члѣкы възлежѣти 244 (пор.: възлещи)⁶⁴, слышаша фарисее наро(д) ропѣчѣщъ ѡ не(м) сїа 250 зв. (пор.: наро(д) ропѣщѣ о немъ)⁶⁵, и вѣнїиде съ нима ѡблежѣти 223 зв., ѡхѣта(и) къ 301 (стсл. октоихъ, октайкъ)⁶⁶. Тенденцію до одзвінчення кінцевого -с в прийменнику/префіксі *без* убачаємо в написаннях: дати намъ без̄ страха 150 зв., въ пама(т)сты(м) без̄плѣ(т)нымъ 300 зв. (пор.: прочїи(х) без̄плѣ(т)ны(х) 292) тощо.

У досліджуваному тексті панівними є написання українських префіксальних форм, похідних від дієслова *ити*: и бываѣтъ древо, ѡко же прїити пѣтицямъ нб(с)нымъ и вѣтати на вѣтве(х) его 46 зв., въ кѣж стражъ тать прїиде(т) 77, прїидоша оубѡ братїа и мѣти его 101 зв., прїиде іс̄ въ ієрихонъ 204 зв. на полі, въ своа прїиде и свои его не приаша 229 зв., и гл҃а има прїидѣта и видита 231 зв., прїидоста же и видѣста гдѣ живаше 231 зв., има емоу іѡаннь. сѣи прїиде въ свѣдитльство 229 зв., гл҃а емоу филиппъ, прїиди и виждь 232, гл҃а ей іс̄, что є(ст) мнѣ и тебѣ жено, не оу прїиде ча(с) мой 232 зв., по сѣмъ сѣнїиде въ каперьнаоумъ 233, егда же прїидеть оутѣшитель 247 зв., прїиде ча(с) да всакъ иже оубїетъ вы 274 зв. (пор.: придеть, приде, прити, сѣниде⁶⁷) тощо.

⁵⁷ Slovník jazyka staroslověnského...I, S. 268.

⁵⁸ Добролюбє Євангелїє... С. 63.

⁵⁹ Slovník jazyka staroslověnského...I, S. 266.

⁶⁰ Там само. S. 270.

⁶¹ Пересопницьке Євангелїє... С. 77 зв.

⁶² Slovník jazyka staroslověnského...II, S. 431.

⁶³ Там само. S. 196.

⁶⁴ Добролюбє Євангелїє... С. 25 зв.

⁶⁵ Острозька Біблія... С. 1678.

⁶⁶ Miklosich Franz. Lexicon palaeoslovenico – graeco – latinum. Vindobonae, 1862–1865. S. 500.

⁶⁷ Архангельское Евангелие... С. 2, 6, 44, 27 зв.

Відповідно до старослов'янської флексії **-а** (**-а**) в іменниках **-ја**-основи в родовому відмінкові однини фіксуємо живомовне закінчення **-ѣ**: потѣ(м) же рече друугомоу. ты же колѣ(м) длѣжень еси, онѣ же рече(ч) сто мѣрь пшеницѣ 197 зв. (пор.: он же рече, сто мѣрь пшеница)⁶⁸, сѣтя прѣвомѣ(ч)ницѣ феклы 291 (пор.: сѣтя прѣвомѣчнца. ѳеклы)⁶⁹, сѣтя мѣнцѣ варѣвары 292 зв. (пор.: сѣтя мѣнца. варвары)⁷⁰, сѣтя мѣнцѣ анисіа 293 зв., сѣтя мѣнцѣ татіаны 294 (пор.: сѣтя мѣнца. татианы)⁷¹, сѣтя великомѣ(ч)нцѣ марены 297.

Виявляємо власну назву із закінченням **-о** в називному відмінкові однини іменників чоловічого роду: іако марко списа блѣговѣстїе 92 зв., начинає(т) оубѣ марко єв(г)ліє, ѡ(т) пр(д)гчєва прѣбыванїа и показанїа 93 зв. Відзначмо, що особові назви на **-о** були характерні для української мови XVI–XVII ст.; див. у Картотеці «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.»: васко тенєвичѣ (Львів, 1579 ЛСБ 1033), Стецько Мозґль (1649 РЗВ 118 зв.), Фє(д)ко колєсникѣ (ООвр.З. 108), а(н)дрє(и)ко кравєцѣ (ОЛЗ 181 а зв.), Ва(с)ко Мокрый (1649 РЗВ 133 зв.)⁷² та ін.

Іменники з основами на **-ѡ** (**-јѡ**) у давальному відмінкові однини зазнали впливу **-ѡ**-основ: іѡсифови 15 зв. (пор.: іѡсифоу 17), покажиса ієрєѡви 30, вѣзвѣстита іѡанѣнови 38 зв., оугоди іродови 49, вѣзвѣстиша іѡсови 59 зв., рече(ч) петрови 55 (пор.: петрѡ 92 зв.), дати кинѣсонѣ кєсарєви 70, глѣ архисинагогови 107, глѣашє бѣ іѡаннѣ іродови 108 зв., запрѣти петрови 116 зв., вѣздадите оубѣ іажє кєсарєва кєсарєви. и іажє бжїа богови 209 зв., принесѣте архитриклинови 233, глѣ анѣдрєѡви 266.

У родовому відмінкові однини іменники **-*ѡ**-основ приймали закінчення **-а** (вплив іменників **-ѡ**-основ): іако боудєть и пришєствїє сѣна члѣцьскаго 76 зв., також(д)є оубо іѡанѣнѣ ѡ(т) црѣскаго сана 93 (пор.: такѣ же бо іѡанѣнѣ ѡ(т) цр(с)каго и влѣцьскаго саноу)⁷³, іако нє вѣрова вѣ има єдиноро(д)наго сѣна бжїа 235 зв. Кличний відмінок однини цих іменників разом із закінченням **-у** приймав нове – **-є**: ісє снє бжїи 32, помлѡуи ны ісє снє дѣдовѣ 34 (пор.: помилоуи на снѡу дѣдовѣ)⁷⁴, нача(т) звати и глѣти. снє дѣдовѣ помлѡуи ма 124 (пор.: помилоуи ма снѡу дѣдовѣ)⁷⁵.

Іменники чоловічого роду з давньою основою на **-*en**, у місцевому відмінкові мають українське закінчення **-и** відповідно до давнього **-є**: сѣзда храмїнѣ своѣ на камєни 29 зв. (пор.: сѣзѣда храмїнѣ своѣ на камєнє)⁷⁶, и на тѣ(м) камєни сѣсиж(д)ѣ //

⁶⁸ Острозька Біблія...С. 1646.

⁶⁹ Апракос Мстислава...С. 170 б.

⁷⁰ Там само. С. 176 в.

⁷¹ Там само. С. 188 а.

⁷² Картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.». Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів).

⁷³ Пересопницьке Євангеліє... С. 126.

⁷⁴ Апракос Мстислава...С. 43 б.

⁷⁵ Там само. С. 67 г.

⁷⁶ Slovník jazyka staroslověnského...II, S. 10.

цр̑квѣ мож 54 зв.-55 (пор.: і на сѣмь каменє. съзидѣ цр̑ковѣ моѣ)⁷⁷, падѣи на камені сѣмь съкрѣши(т)са 68 зв., секира при корєні др̑ва лежи(т) 18 зв. (пор.: секира при корєнє др̑ва лежить)⁷⁸.

Українську флексію **-и** (стсл. **-є**) у родовому й місцевому відмінках однини мають іменники з основою на **-*ū-**: и ѡ(т)вѣщавъ іс̑, гл̑аашє оуча въ цр̑кви 130 (пор.: въ цр̑квє, въ цр̑квѣ)⁷⁹, бы(ст) же потъ єго ѡко капла кр̑ви каплющїа на землѣ 216 (пор.: кровє)⁸⁰, и хож(д)ашє іс̑ въ цр̑кви въ притворѣ солѡмѡни 260, и гл̑аахъ къ себѣ въ цр̑кви стоашє 264 зв.

Незважаючи на те що Євангеліє також відображає окремі форми двоїни іменників, які збереглися в сучасних українських говорах (не има(м) зде тькмо па(т) хлѣбъ и двѣ рыбѣ 49 зв., двѣ рѣцѣ и двѣ носѣ имащѣ 58 зв., двѣ оцѣ имащѣ 58 зв.), натрапляємо на випадки втрати категорії двоїни і заміни її множиною: и вѣстрѣгаахъ оученици єго класѣ. и адахъ сътирающе роуками 163 зв. (пор.: роукама)⁸¹; див. ще такі: кто съгрѣши. сѣи ли, или родители єго да слѣпъ родиса 256 (пор.: ѡ(т)вѣща іс̑, ни сѣи съгрѣши, ни родителя єго 256), си рекоста // родитель єго 257-257 зв. (пор.: родителя єго)⁸².

У давальному відмінкові однини повні прикметники здебільшого вжито у стягнених формах: тако бѣде(т) и родѣ сѣмоу лоукавоу 44, запрѣти дх̑в̑ нечистому 118 зв., сътворити има по ѡбычаѣ законѣноу 153, запрѣти же дх̑ови нечистому 179 зв., ѡко къ грѣшномуу мѣжю вѣнїидє витати 205, вѣзнєстиса подобає(т) сн̑ѣ чл̑ѣськоу 267, діаволоу оуже вѣложившѣ въ ср̑(д)цє іюдѣ сѣмѡнов̑в̑ искариѡ(т)скоу 268, василїѣ великоу 295.

Живомовною є займенникова форма **тобѣ**: и азъ к тобѣ градоу 277 зв. (пор.: ннѣ к тебѣ градоу 278).

У Дубенському Євангелію дієслова у 3-й особі однини і множини мають флексію **-ть** (стсл. **-тъ**): двѣа въ чревѣ прїиметь 15 зв., прїаѣтѣ женѣ своѣ 16, изидеть вождь 16 зв., оупасеть люди моѣ 16 зв., не творить плода добра 18 зв., не послѣшаѣтъ бг̑ъ 258, хлѣби не довлѣѣтъ имѣ 244, не вѣзгласить 271, исходятъ 113. Проте подібні написання збігаються із тенденцією другого південнослов'янського впливу, де в кінці переписувачі накреслювали літеру **ѣ**.

У зворотних дієсловах 3-ї особи однини і множини перед **са** фіксуємо втрату редукованих: да събѣдетса рє(ч)ное ісаиє(м) пр(о)ркѡ(м) 20 зв., блж̑ни миротворци, ѡко тїи сн̑вє бж̑їи нарекоутса 21 зв., аще же соль ѡбоуаѣтъ, чимѣ ѡсолитса 22,

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Там само. IV, S. 55.

⁷⁹ Остромирово Евангелие... С. 116 б, 239 б.

⁸⁰ Острожка Библия... С. 1658.

⁸¹ Апракос Мстислава... С. 78 в.

⁸² Острожка Библия... С. 1681.

тако да просвѣтитса свѣ(т) вашъ прѣ(д) чл̑кы 22, да прославатса ѡ(т) чл̑къ 25, ꙗко да събѣдетса рѣ(ч)нѣное пр(о)ркѡ(м) 47.

Числівник **єдинъ** у родовому та знахідному відмінках однини зафіксовано з двома закінченнями: **-ого** та **-аго**⁸³: и оуже нѣсмь достоинъ нареѣсѣ снѣ твои. сътвори ма ꙗко єдинаго ѡ(т) наємникъ твои(х) 196, єдиного бѣга не ищете 243 зв., и пославыи ма съ мнѡж є(ст), не ѡстави мене єдинаго ѡ(т)цѣ 253 зв., ꙗко іѡаннъ оубо знаменїа не сътвори ни єдиного 261, Мрїа... видѣ два аггла въ бѣлахъ ризахъ сѣдаща. єдинаго оу главы. и єдиного оу ногоу 285 зв. У давніших руських текстах цю словоформу засвідчено переважно з флексією **-ого**.

Повні дієприкметники після **ш** та **щ** в давальному відмінкові однини приймали закінчення **-омоу**, яке, на думку дослідників, утворилося внаслідок асимілятивних процесів⁸⁴, хоч не виключаємо в цих випадках і відображення давньої української риси – лабіалізації **ѣ** після шиплячих: онѣ же ѡ(т)вѣщавъ, рѣ(ч) къ гл̑ащомоу ємоу 44 (пор.: рече къ гл̑ющемъ)⁸⁵, вѣсѣкомоу слышащомоу слово цр(с)твїа 45 зв. (пор.: всакомъ слышащемъ)⁸⁶, ѡ(т)имѣ(т)са ѡ(т) васъ цр(с)тво бж̑їє. и дастса ꙗзыкоу творащомоу плоды єго 68 зв. (пор.: ꙗсыкъ творащемъ)⁸⁷, вѣсакомоу же просащомоу оу тебе дай 165 зв. (пор.: просащемъ оу тебе дай)⁸⁸, вѣзмѣте ѡ(т) него мна(с). и дадите имащомоу деса(т) мна(с) 206 зв. (пор.: дадите имѣщемъ деса(т) мна(с))⁸⁹, гл̑ахъ же жидове исцѣлѣвшомоу. сѣбота є(ст) 241 (пор.: гл̑ахъ (же) жидове исцѣлѣвшемъ)⁹⁰, рѣ(ч) же іс̑, еще мало врѣма съ вами єсмь, и идоу къ пославшомоу ма 250 зв. (пор.: ідѣ кѣ пославшемъ ма)⁹¹.

Отже, виявлені у рукопису орфографічні та мовні особливості дають підставу стверджувати, що це Євангеліє є типовим для часу його переписування текстом, який відображав тогочасну українську писемну традицію. Переписувач Арсеній свою роботу зробив якісно, без великої кількості помилок, що свідчить про добрий його вишкіл. Послідовно відтворені ознаки другого південнослов'янського впливу вказують на те, що протографом міг слугувати якийсь примірник, привезений із півдня слов'янського світу, найбільш імовірно з Болгарії.

⁸³ Білих О. П. Словозміна в церковнослов'янській мові української редакції (кінець XVI–XVII ст.): монографія. Кіровоград: ФОП Александрова М. В., 2016. С. 133.

⁸⁴ Лиса Г. І. Дієприкметник / Арполенко Г. П., Кизирєва З. Г., Лиса Г. І., Симонова К. С., Щербатюк Г. Х. Нариси з морфології старослов'янської мови східнослов'янських пам'яток XI–XIII ст. / відп. ред. В. В. Німчук. К., 2008. С. 150.

⁸⁵ Острозька Біблія... С. 1552.

⁸⁶ Там само. С. 1553.

⁸⁷ Там само. С. 1568.

⁸⁸ Там само. С. 1625.

⁸⁹ Там само. С. 1652.

⁹⁰ Там само. С. 1672.

⁹¹ Там само. С. 1678.

Бібліотека монастиря Чесного Хреста за інвентарем 1698 р.

Серед волинських монастирів XVI ст. особливе місце належить тим обителям, історія яких тісно пов'язана із культурно-освітньою діяльністю. Книжна культура цього часу все більше розвивається у напрямку створення місцевих авторських переписів святого письма, церковних книг та богонатхненних літературних творів. Одним із таких осередків стало місто Дубно, яке, за підтримки князів Острозьких, було оточене трьома православними монастирями. При них виникли і розвинулися перші бібліотеки в історії міста, а в контексті писемної, духовної та освітньої діяльності їх насельників були прокладені і широкі культурні зв'язки з Афоном, Вільном, Києвом, Львовом. Про склад книгозбірень дубенських монастирів ми можемо мати уявлення на основі збережених інвентарів та описів. Книги монастиря Чесного Хреста описані в інвентарі 1698 р., який водночас являється і найдавнішим із поки що відомих монастирських інвентарів Дубна¹. Наступна візитація монастиря, проведена в 1739 р., також перераховує писані і друковані твори, які тут зберігалися². Пізнішим, але не менш цікавим, є також опис книгозбірень цього ж монастиря, а також монастиря Преображення Господнього 1769 р.³ Інвентар 1698 р. важливий тим, що він передає найповнішу збірку книг, які були створені у ньому його насельниками, подаровані чи привезені сюди. Таким чином, тут ми можемо бачити відображення, вірогідно, кульмінаційного стану розвитку його літературного та богослужбового книжкового спадку. Подальші описи бібліотеки монастиря засвідчують суттєве скорочення його книгозбірні, що відбувалося в унісон із поступовим занепадом тут чернечого життя в другій половині XVIII ст.

Монастир Чесного Хреста – це повністю ізольоване у фізичному та символічному сенсі місце. Невеликий клапоть суші серед долини розлогого Іванського ставу в північній околиці міста, острів, що не мав назви, як згадується в люстрації Дубна 1755 р.⁴ Є всі підстави вважати, що монастир Чесного Хреста був невеликою спільнотою ченців. На це вказує опис житлового будинку. У ньому під одним дахом розміщувалися три келії для ченців,

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі ЦДІА у м. Львів), ф. 199. Колекція документів Дубенських монастирів, оп. 1. од. зб. 13. Витяги із луцьких і дубенських земських книг, судові рішення, пояснення та інші документи судової майнової справи князя М. Любомирського із дубенськими монастирями, арк. 228–233.

² Пероговский В. Бывшие православные монастыри в г. Дубне Волынской губернии, основанные князьями Острожскими. *Волынские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. Почаев, 1880. № 34. С. 1547.

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДІА у м. Київ), ф. 2092. Дубенський монастир, оп. 1, спр. 12. Опис Дубенського монастиря із всіма будівлями і майном в час передачі його в управління і розпорядження ксьондзу Язону Овсюкевичу – Дубенському вікарію (1769 р.), 16 арк.

⁴ ЦДІА у м. Львів, ф. 199, Колекція документів Дубенських монастирів, оп. 1. од. зб. 4. Люстрація міста Дубно із описом міського нерухомого майна та переліком повинностей міщан 1755 р., арк. 26.

келія ігумена з двома алькежами та трапезна. Тому можемо сказати, що тут проживали, молились і працювали дійсно непересічні люди, усіма своїми намірами відданні православній вірі та ідеї служіння Богу. Не просто так агіографічна традиція пов'язує із обителлю шлях подвижника Христової віри Йова Желізо. Не просто так ми бачимо тут плоди сумлінної діяльності таких писців, як ієромонах Арсеній та отець Віталій. Крім житлового будинку під 1698 р. згадується, що весь монастир був колом огорожений парканом. Тут стояли церква, спіжарня і пекарня⁵.

Доступ сюди здавна був можливий лише човном і тільки в 1862 р. православне відомство почало будувати з міста до острова міст з дерев'яними воротами на стороні монастиря. По завершенню будівництва, його довжина становила 126 сажнів і два аршини, а ширина 3¼ аршина⁶. У XIX ст. монастир стали називати Хрестовоздвиженською пустинню і приписали до Почаївської Лаври⁷. Рапорт намісника Почаївської Лаври архімандрита Феодосія 1867 р. подає, що дерев'яну церкву було вибудовано хрестоподібно на кам'яному фундаменті. До церкви на той час вже була прибудована нова трьохповерхова дзвіниця, також на кам'яному фундаменті. На першому поверсі дзвіниці знаходилась комора на церковні речі, на другому поверсі з південної сторони було облаштовано відділення для бібліотеки, а з північної – відділення для зберігання господарських матеріалів: заліза, фарб, скла. На третьому поверсі висіли дзвони. Гонтові стіни ззовні були пофарбовані жовтою олійною фарбою, а покрівля і два куполи (один, вочевидь, над дзвіницею) покриті листовим залізом і пофарбовані у зелений колір. Підлога всередині церкви була зроблена з дощок⁸. Усі ці подробиці свідчать, що на час приєднання монастиря до Почаївської Лаври тут були зроблені ремонти, покращено благоустрій, а поблизу старої церкви збудовано нову дзвіницю, де на другому поверсі склали залишки монастирської бібліотеки. Висновок про те, що це була вже невелика частина книгозбірні, ми робимо на основі порівняння кількості книг монастиря за інвентарями 1698 і 1769 років. У першому з них подано найменування 78 книг, у другому лише 9. Звичайно, якась частина книг, що в 1867 р. була розміщена у новозбудованій дзвіниці монастиря, могла бути новими поповненнями його бібліотеки, які були зроблені у ході заходів з відновлення діяльності святині. Однак впевнено можна сказати, що на цей рік практично усі свої старі книги монастир вже втратив. Точніше, вони були кудись перевезені. Припускаємо, що це були найцінніші богослужебні та літературні твори (серед них і Євангеліє ієромонаха Арсенія), які потрібно було вберегти від пошкоджень та знищення у період занепаду чернечого життя монастиря в останні десятиліття XVIII ст. Згадується, зокрема, що на той час тут проживав лише господар, який доглядав за монастирським садом і пасікою⁹.

⁵ ЦДДА у м. Львів, ф. 199, оп. 1, од. зб. 13, арк. 229, 230 зв.

⁶ Щеглов М. Историческая записка о Дубенской Крестовоздвиженской пустыни. *Волинские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. Кременец, 1884. № 24. С. 686, 687.*

⁷ Пероговский В. Бывшие православные монастыри в г. Дубне... № 34. С. 1546.

⁸ Щеглов М. Историческая записка... С. 686, 687.

⁹ Пероговский В. Бывшие православные монастыри в г. Дубне... № 34. С. 1546.

В інвентарі монастиря Чесного Хреста 1698 р. наявний опис його книгозбірні, у якому усі рукописні книги та стародруки осередку розподілені на три групи. Перша – це книги церковнослов'янською мовою, які використовуються у богослужінні та зберігаються у церкві, а друга і третя – це книги руською і польською мовами, які зберігаються у бібліотеці (у якій саме будівлі – не уточнено). Зауважимо, що серед останніх наявні також твори латиною. Перелік і опис всіх книг подаємо нижче¹⁰.

Книги, які використовують у богослужінні

1. Євангеліє друковане, оправлене в червоний оксамит, оправа з обох сторін має вісім срібних накутників, а також коронки срібні з обох боків, місцями виламані. Дві коронки – цілі, спереду менша, а з другої сторони більша. Посередині Євангелія – деїсус срібний відлитий, спереду якого знак Святого хреста з написом *Fě slě* зі срібними титлами і двома срібними зірочками. Позаду Євангелія – відлитий срібний герб з трьома срібними літерами і чотирма срібними пуклями. До неї відлиті дві срібні клавзури.

2. Євангеліє писане, оправлене в чорний оксамит. Спереду має срібну таблицю та срібні пуклі на срібних кутниках: сім спереду та три позаду. До неї – дві срібні клавзури.

3. Служебник, друкований в Києві.

4. Требник, друкований у Львові.

5. Трефолой, друкований у Львові.

6. Октоїх, друкований у Львові.

7. Октоїх писаний.

8. Псалтир друкований.

9. Часослов друкований.

10. Ірмологій.

11. Апостол, друкований разом з копією тестаменту.

Книги руською мовою

1–12. Мінеї річні писані.

13. Тріодь пісна друкована.

14. Тріодь писана пісна.

15. Тріодь цвітна друкована.

16. Устав річний писаний.

17–18. Псалтирі з Часословами писані.

19. Псалтир писаний.

20–21. Псалтирі друковані.

22–23. Богородничники писані.

¹⁰ Для зручності назви книг для богослужіння, як і книг, написаних руською (давньоукраїнською) мовою, з польської перекладено українською. Назви книг польською мовою залишено без перекладу.

24. Євангеличка, яка колись була оправлена у червоний оксамит.
25. Служебник з Требником, без початку писаний.
26. Бесіди Іоана Золотоустого друковані.
27. Апостол писаний.
28. Повість, написана про Олександра Константинопольського чи Македонського.
29. Слова Діви, друкована з додатком писаним.
30. «Диоптра альбо зерцало» друкована¹¹.
31. Тлумачення Євангелія від Матвія, Іоаном Золотоустим писане.
32. Книга [без назви] писана.
33. Книга Св. Василя друкована.
34. Євангеліє з тлумаченням без початку писане.
35. Літописець писаний.
36. Соборник писаний.
37. Ліствиця друкована.
38. Книга волоська¹², слов'янською мовою друкована.
39. Синаксар писана.
40. Євангеліє учительне друковане.
41. Книга [непрочитані два слова] друкована.
- 42–43. Ірмології без початку¹³.

Книги польською мовою

1. Żywoty swiatych drukowana.
2. [Твір] Baroniusza¹⁴ bez poczatku y bez konca.
3. Kronika drukowana.
4. Phenomena drukowana Jana Kochanowskiego.
5. Ewangelie Epistoły niedzielna drukowana.
6. [непрочитане слово] Krztu drukowana.
7. Kazanie doroczne drukowane na uroczystoie Chrystusa Pana [нерозбірливе слово].
8. Księga łacinska in [нерозбірливе слово] Rubrice Generiles Brewiawij, drukowana.
9. Zniwo cnot i chwały wieczny.
10. Ormianskie Habrieństwo y uzywanie drukowana.
11. Księga Swiatopolka Załawowicza drukowana.

¹¹ Книга була створена ігуменом монастиря Чесного Хреста, Віталієм, в 1604 р. Друкований наклад з'явився вперше в 1612 р у Єв'ї, потім вона була перевидана у Вільні та Єв'ї в 1642 р., у Кутеїні в 1651 і 1654 рр. Одне з цих друкованих видань зберігалось у монастирській бібліотеці. Рукописний примірник на 1698 р. у монастирі не згадується. Це дозволяє вважати, що він був кудись переміщений. Відомо, що рукопис Діоптри 1604 р. зберігався пізніше у бібліотеці Волинської духовної семінарії. На даний час рукописний примірник Діоптри отця Віталія зберігається в Російській державній бібліотеці у Москві, ф. 152, № 108.

¹² Польською в оригіналі *woloska*, ймовірно, у значенні «молдавська».

¹³ Кількість книг не вказана, але не менше двох.

¹⁴ Бароніуш, італ. Чезаре Бароніо (1538–1607) – італійський кардинал, історик Римо-Католицької церкви.

12. Woyna duchowna¹⁵ drukowana.
13. Młot na czarownic drukowany.
14. Obrona werefikacji¹⁶ drukowana.
15. Relacya powszechna drukowana.
16. Apologia peregrinaczej Smotryckiego drukowana¹⁷.
17. O Rzymie pogańskim i chrześcijańskim ksiąg dwoje, drukowana¹⁸.
18. Księga drukowana o głowie o widzemin o [нерозбірливе слово] y onnych rzeczach.
19. Księga drukowana o kalwarycy.
20. Libry IV. De temulentia malo¹⁹.
21. Bankiet albo historyc polski²⁰.
22. Posel wielki owcilemiu syna Bozego księga drukowana.
23. Wyznanie prawosławna swiatej wschoniey cerkwi o pochodzenie ducha swiatego.
24. Sobotnik.

Згадане в інвентарі друковане Євангеліє на 1769 р. з монастиря Чесного Хреста, опрацьоване в червоний оксамит, знаходимо вже у бібліотеці Спасо-Преображенського монастиря на острові Кемпа. Поміж інших деталей, ідентифікувати його дозволяє згадка про відлитий герб, довкола якого закріплено чотири срібні пуклі і три відлиті срібні літери. Крім того у цьому монастирі зберігалися ще чотири друковані Євангелія. Згадується тут також писане Євангеліє, опрацьоване в чорну шкіру, що «містить у собі записи про надання ченцям монастиря Чесного Хреста». Воно найбільше підходить для ідентифікації з Євангелієм, переписаним ченцем Арсенієм. Коштовні деталі окладу тут на той час, імовірно, вже були відсутні і про них не згадується. Є підстави вважати, що перероблена була і сама палітурка, оскільки вона зафіксована вже не оксамитовою, а шкіряною. Однак вказівка на *записи ченців* про надання монастирю, що містяться у Євангелії, свідчать про це найбільше. На сторінках самої книги дійсно збереглося декілька фундушів. Один з них, зроблений в 1578 р., від Івана Івановича Копитка – мельника з с. Івання, який зазначив: «даю и позволяю и по мне будущим мльнарем млина Иванских давати с того млина в кажды рок к Божому narożenju на манастыр Святого Честнаго и Жывотворящаго Креста в богоспаса-

¹⁵ Повна назва: Woyna Duchowna Albo Nauka do doskonałego zwycięstwa samego siebie Prowadząca, Po całym Chrześcijaństwie w różnych językach Wydana / [Wawrzyniec Skupli] ; Od X. Deodata Nersesowicza [...] na Polski język Przełożona Y [...] Roku 1683.

¹⁶ Повна назва: Оборона Верифікації від скрипту, званого «Подвійна вина», виданого громадою церкви св. Трійці, що обвинуває її («Верифікацію») в образі маєстату короля й. м. гонору і репутації шановних людей, духовних і світських, а вона («Верифікація») від образи маєстату короля й. м. чиста і гонор і репутацію шановних людей, духовних і світських, заховує. Автор: Мелетій Смотрицький. Книга видана монахами монастиря Віленського братства церкви св. Духа, у Вільні, р. б. 1621. Передрукував Голубев в Архіві ЮЗР, I, VII.

¹⁷ Apologia peregrinaczej do Krajów Wschodnich була виголошена на Київському соборі 1628 року. У ній Мелетій Смотрицький представив унію як засіб порятунку Русі від повного занепаду, шанс зрівняти унійну шляхту з римокатолицькою, зокрема у доступі до державних посад.

¹⁸ Книга побудована як путівник по історії Риму. Написана в 1610 р. письменником доби ренесансу Анджеем Варгоцьким.

¹⁹ Повна назва: Friderici Forneri Theologiæ Doctoris Canonici Ecclesiæ Collegiatæ diui Stephani Bambergæ De Temvltientiae Malo, Eivsqve Remediis: Variis Item Scitv Icvndissimis, nec non vtilissimis de rebus, quæ in vini vsu, tum laudabili ac sobrio, tum execrando abusu cernuntur; De conuiuiorum luxu demum ... Надрукована 1603 р.

²⁰ Повна назва: Bankiet albo Historia jako Adam bankietował trzech synów swoich iuż żonatyh z pokrewnemi y przyjacielmi tudziesz Jana młodzieńca pobożnego i mądrego... Wilno, 1650.

емом граде Дубне две маци жита, а третяя пиеницю». Інші записи зроблені самим ієромонахом Арсенієм. З одного із них довідуємося, що чернець подарував монастирю 14 книг, серед яких *Апостол*, два *Євангелія*²¹, *Октоїх*, дві *Мінеї* (місячні) та *Служебник*. Всього книг в обителі у той час писець згадує 35²². Таким чином, *Євангеліє* написано Арсенієм на 1769 р., знаходилося у Спасо-Преображенському монастирі. Велика кількість полемічних та літературних творів, які згадані в описі бібліотеки монастиря Чесного Хреста 1698 р., не відображено в описі бібліотеки Спасо-Преображенського монастиря 1769 р.²³ Серед них – твір кардинала Бароніуша, писана руською мовою повість про Олександра Македонського, «Діоптра» отця Віталія, твори Мелетія Смотрицького і Яна Кохановського, «Молот відьом», історія Риму Анджея Варгоцького, літописи, хроніки та багато інших. Куди поділися давні рукописні книги та стародруки зі збірки монастиря Чесного Хреста – встановити складно.

В 1818 р. архімандритом дубенських василіанських монастирів було призначено Скомпського – настоятеля Успенського монастиря Дорогобужа. Того ж року сюди з Дубна було перевезено монастирську бібліотеку²⁴. Незадовго до цієї події один з ченців Спасо-Преображенського монастиря подарував писане Арсенієм *Євангеліє* графу Румянцеву, про що й свідчить дарчий напис на звороті аркуша 289: «1818 года іюня 19 дня сие святое Евангелие отдается государственному канцлеру, его сиятельству Николаю Петровичу графу Румянцеву от инока Фаддея [Конусева]». Обставини цього подарунка залишаються невідомими. Чи передавав він лише цю книгу, чи інші також – ми не знаємо. Книгозбірня монастиря Чесного Хреста врешті-решт виявилася розпорошеною і книги потрапили у різні приватні колекції. Так, зокрема, із приватної збірки Є. Є. Єгорова походить ще одна книга, писана ієромонахом Арсенієм у цьому монастирі, – *Октоїх*²⁵. Із ним може бути ототожнений *Октоїх*, що згаданий в інвентарі 1698 р. Про подарований монастирю *Октоїх*, як і про інші богослужебні книги, Арсеній згадав у записі на аркуші 13 писаного ним *Євангелія*. Те, що саме Арсеній був автором *Октоїха*, зазначено у зробленому ним записі на полях самої книги: «Во имя Отца и Сына и Святаго Духа. Се аз... иеромонах Арсении... Честнаго Креста в Дубне оу манастиря... Октаиць пятиглас-

²¹ На думку Сергія Темчина, ієромонах Арсеній передав для монастиря три *Євангелія*, що вчений доводить на основі двох різних записів, інвентарного і вкладного, на арк. 13. У першому з них чернець називає два *Євангелія*, а у другому, крім богослужебного начиння, – також *Євангеліє*, опрацьоване у срібло. За інвентарем 1698 р. бачимо, що в монастирі зберігалася два *Євангелія* – друковане, багато опрацьоване у срібні прикраси, та писане, теж із коштовними деталями окладу. Третє *Євангеліє*, рукописне, Арсенієм також було подароване монастирю. Ця книга описана у збірці фондів Інституту рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. У вкладному записі зазначається, що ієромонах Арсеній – ігумен, надає цю книгу монастирю Чесного Хреста. В іншому записі під 1753 р., на арк. 300, подано реєстр пожертвувань на Корсунський монастир. Таким чином, на цей рік, а вірогідно, що і певний час раніше, ця книга перебувала в Корсуні. Див: Іванова О. А., Гальченко О. М., Гнатенко Л. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: Науковий каталог. Палеографічний альбом. Київ, 2010. С. 150, 151 (№ 65).

²² Горін С. Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – середини XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012. С. 128, 130.

²³ Всього у Спасо-Преображенському монастирі на 1769 р. зафіксовано 154 книги.

²⁴ Переговский В. Бывшие православные монастыри в г. Дубне... № 32. С. 1449, 1450.

²⁵ Зберігається у Російській державній бібліотеці в Москві (зібрання Є. Є. Єгорова), ф. 98, № 100.

никъ вечно и непорушно за свое отпущенье грехов и родителей своих монастырю Честному Кресту в Дубне. Который будет игумен в сем монастыри ... помыкати от церкви, али бо позычати (?) ... будет стеречи книги сиа. ... писал есмь я то до церкви на хвалу Божию, а не дети оучити оу церкви чести ... се Господа Бога за мене, грешнаго чрънчища Арсения»²⁶. Цей факт свідчить про те, що ієромонах Арсеній створив не одне лише Євангеліє, але й чудовий Октоїх. Крім того відомо, що спадок писця складає також написана ним в 1530 р. у Супрасльському монастирі Ліствиця, яка на даний час зберігається на Святій Горі Афон. Таким чином, можна ставити питання про авторство Арсенія щодо інших книг, переданих ним до монастиря Чесного Хреста, які згадані в Євангелії. Щоправда, до часу їх віднайдення та атрибуції, це лишатиметься гіпотезою.

²⁶ Анисимова Т. В. Каталог славяно-русских рукописных книг из собрания Е.Е. Егорова / ред. Ю. С. Белянкина. Т. 1. № 1–100. М. 2017. 375 с. : ил. С. 259.